

Dariusz Budelewski

Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika

Odbudowa i rozwój społeczno-gospodarczy powiatu makowskiego w pierwszych latach Polski Ludowej

The reconstruction and the socio-economic development of the Maków Mazowiecki district in the first years of People's Poland

Ofensywa Armii Radzieckiej i Ludowego Wojska Polskiego w drugiej połowie 1944 r. przyniosły wyzwolenie ziem polskich, położonych na wschód od Wisły, w tym również w części powiatu makowskiego, rozciągającego się na lewym brzegu Narwi¹. Wyzwolenie ziemi makowskiej nastąpiło w okresie od 14 do 19 stycznia 1945 r. w wyniku ciężkich walk wojsk II Frontu Białoruskiego z wojskami niemieckimi broniącymi się w dobrze rozbudowanym systemie umocnień polowych. W wyniku walk zginęło ponad 14 tys. żołnierzy Armii Radzieckiej, których pochowano w większości na wojskowym cmentarzu w Makowie².

Wraz z wyzwoleniem rozpoczął się nowy okres w historii powiatu makowskiego – okres odbudowy i rozwoju systemu gospodarczego związanego ściśle z ustrojem panującym w Polsce Ludowej.

Według danych Warszawskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej z 14 września 1946 r. powiat makowski zajmował powierzchnię 1 136 km², zamieszkiwało go 48 567 mieszkańców. 44 553 osoby mieszkały na wsiach, zaś 4 014 osób w miastach. Był on jednym z najmniejszych powiatów w województwie warszawskim. Administracyjnie obejmował dwa miasta: Maków Mazowiecki i Różan oraz osiem gmin: Karniewo, Krasnosielc, Perzanowo, Płoniawy, Sielec, Sieluń, Smrock i Sypniewo³. Powiat makowski należał do najbardziej zniszczonych w województwie, szczególnie w rejonie przyczółka różańskiego, gdzie straty wynosiły prawie 100 %. Gospodarstwa rolne były pozbawione w większości inwentarza żywego i narzędzi rolniczych. Pola były nieobsiane, często poprzecinane rowami strzeleckimi i przeciwpancernymi. Duża część pól była zaminowana. Na obszarach całkowicie znisz-

---

¹ K. Sobczak, *Wyzwolenie Mazowsza przez Armię Radziecką i Ludowe Wojsko Polskie 1944–1945*, „Rocznik Mazowiecki” 1967, t. 1, s. 90–91.

² B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944–1945*, Warszawa 1974, s. 375–382.

³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Biuro Prezydyjne KRN, sygn. 45, Sprawozdania, protokoły i korespondencja WRN Pruszków, 1946.

czonych ludność mieszkała w ziemiankach i bunkrach. W wielu przypadkach stan ten utrzymywał się nawet do końca lat pięćdziesiątych XX wieku⁴.

Na plenarnym posiedzeniu trzech wojewódzkich rad narodowych z terenu Mazowsza 25 lutego 1945 r. przedstawiciel Makowa Mazowieckiego zwrócił uwagę na trudne warunki ekonomiczne powiatu makowskiego, w którym zanotowano nawet dwa przypadki śmiertelne spowodowane głodem, a ludność w wyniku braku zabudowań mieszkała w ciężkich warunkach. Już wtedy, pomimo że nie dysponowano poważniejszymi środkami finansowymi, przyznano dla Makowa 200 tys. złotych w formie zasiłku⁵.

Tab. 1 Zniszczenia wojenne w poszczególnych gminach powiatu makowskiego (bez Makowa Mazowieckiego i Różana)

Gmina	Ogólna liczba zagród	Liczba zniszczonych zagród	%
Karniewo	788	664	84,3
Krasnosielc	1427	542	36,6
Perzanowo	999	932	93,3
Płoniawy	1010	693	68,7
Sielec	1056	837	79,3
Sieluń	963	867	90,1
Smrock	927	774	83,5
Sypniewo	1126	664	59,0
Razem	8296	5973	71,6

Źródło: *Województwo warszawskie w liczbach 1918–1958*, Warszawa 1959, s. 183.

Z informacji starosty makowskiego Jana Świętochowskiego skierowanej do Wydziału Odszkodowań Wojennych Urzędu Wojewódzkiego dowiadujemy się, że na 15 tys. rodzin mieszkających w powiecie, zaledwie 25 % mieszkało w domach. Z 3 tys. warsztatów rzemieślniczych i drobnego handlu sprzed wybuchu wojny do czerwca 1945 r. uruchomiono zaledwie 2 %. Zakłady przemysłowe w powiecie w wyniku działań wojennych zostały zniszczone niemal w 100 %, a gospodarstwa rolne w 80 %⁶.

Trudną sytuację mieszkańców wsi powiatu makowskiego oraz sąsiednich powiatów: pułtuskiego, przasnyskiego i ostrołęckiego przedstawiło Prezydium WRN po inspekcji przeprowadzonej przez Komitet Pomocy Powiatom Zniszczonym w dniach 20–23 września 1945 roku: „Podczas objazdu komisja stwierdziła tak

⁴ K. Dobrosielski, *Życie społeczno-gospodarcze i polityczne powiatu makowskiego w latach 1945–1975*, [w:] *Maków Mazowiecki i ziemia makowska*, pod red. A. Słoniowej, Warszawa 1984, s. 202.

⁵ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Protokoły sesji WRN, 1945, sygn. 1, Sprawozdanie z plenarnego Posiedzenia WRN w Pruszkowie w dniu 25 lutego 1945 r.

⁶ Archiwum Towarzystwa Miłośników Ziemi Makowskiej, Pismo starosty makowskiego do Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego, Wydział Odszkodowań Wojennych z dnia 7 czerwca 1945 r.

wielkie zniszczenia, nędzę ludności, że o ogromie jej może mieć pojęcie ten, który na własne oczy to widział. Osiedla prawie nie istnieją. Ludzie mieszkają w bunkrach i ziemiankach, inwentarza gospodarskiego nie ma, pola w większości nieobsiane, często są jeszcze zaminowane, a brak koni i sprzężaju też w dużej mierze wstrzymuje uprawę roli. Dzieci niedożywione, blade i anemiczne uczą się w szopie, a nauczyciel mieszka wspólnie z innymi w ziemiance. Poza innymi plagami, będącymi wynikiem wojny, jak epidemia, wszawica itp., dają się we znaki ludności ogromna plaga szczurów, które roją się po prostu w bunkrach i ziemiankach i rzucają się na ludzi”⁷. Podobny obraz zniszczeń powiatu makowskiego przedstawił naczelny inżynier Wydziału Odbudowy Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego, porównując go do pustyni bez śladu budynków i stepu porośniętego mietlicą⁸.

Powiat makowski w wyniku działań wojennych poniósł też duże straty ludnościowe. Ogółem zginęło 7 105 osób, a 769 zostało rannych lub doznało uszczerbku na zdrowiu. Natomiast 1 121 osób dostało się do niewoli, a 6 203 osoby zostało wywiezione na przymusowe roboty. Ponadto z powiatu makowskiego wysiedlono lub wywieziono w nieznanym kierunku 5 819 mieszkańców⁹.

Wraz z wyzwoleniem powiatu rozpoczął się proces organizowania organów władzy ludowej. Początkowo powiat makowski, tak jak i inne powiaty, znajdował się pod zarządem wojskowym. Jednak niezależnie od tego przystąpiono do tworzenia władzy cywilnej w celu kierowania odbudową zniszczeń oraz utrzymania porządku i bezpieczeństwa na zapleczu frontu. Kierownictwo nad jej organizowaniem objął Jan Klecha, przedstawiciel Komitetu Centralnego PPR i zarazem pełnomocnik Rządu Tymczasowego na powiat makowski. Pierwszym starostą powiatu makowskiego został Jan Świętochowski, mianowany na ten urząd 2 lutego 1945 r. Natomiast na stanowisko wicestarosty powołano Teodora Zduniaka z Krasnosielca¹⁰. Jednocześnie z powoływaniem władz powiatowych tworzone organy władzy w terenie. Dokonano wyboru władz w poszczególnych gminach powiatu. Przeprowadzono także wybory do Miejskiej Rady Narodowej w Makowie Mazowieckim, w wyniku których pierwszym burmistrzem został Wacław Krukowski. Charakterystyczną cechą dla powiatu makowskiego był fakt, że członkowie PPR w nowo utworzonych władzach stanowili niewielką część radnych¹¹.

Władze powiatowe i gminne w pierwszej kolejności przystąpiły do zabezpieczenia uratowanych dóbr przed zniszczeniem i rozkradaniem, a następnie do pro-

⁷ APW, WRN 1945, sygn. 3, Sprawozdanie z działalności Prezydium WRN od 31 X do 15 XII 1945 r.

⁸ APW, Urząd Wojewódzki Warszawski (dalej: UWW), Wydział Odbudowy, sygn. 75, Wypowiedź naczelnego inżyniera Wydziału Odbudowy Benko na III Zjeździe Służby Budowlanej woj. warszawskiego.

⁹ APW, UWW, Wydział Odszkodowań Wojennych, sygn. 24, Wykaz cyfrowy strat osobowych woj. warszawskiego 1939–1945.

¹⁰ K. Dobrosielski, *Życie...*, s. 208.

¹¹ Z. Hemmerling, *Ruch ludowy w woj. warszawskim w Polsce Ludowej*, [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, Warszawa 1975, s. 271.

cesu odbudowy ze zniszczeń wojennych. Ważnym wydarzeniem w życiu kraju, a w tym powiatu makowskiego, była realizacja reformy rolnej. Na terenie powiatu istniały 23 majątki ziemskie podlegające parcelacji o łącznej powierzchni 4 880 ha. Poza tym parcelacją objęto także gospodarstwa poniemieckie. W związku z tym w ramach reformy rolnej rozdzielono 5 125 ha pomiędzy 655 rodzin chłopskich. W rezultacie przeważającym typem obszarowym stały się gospodarstwa średniej wielkości¹².

Start powojennego rolnictwa, podobnie zresztą jak i innych działów gospodarki, utrudniony był z powodu ogromnych strat i zniszczeń wojennych. Straty w pogłowie zwierząt wynosiły około 90 % stanu posiadania. Natomiast ogólny procent zniszczeń w stosunku do liczby zagród wynosił ponad 94 %. W 1945 r. rolnictwo powiatu makowskiego znajdowało się w krytycznej sytuacji. Podstawowa część gruntów ornych nie nadawała się do uprawy ze względu na pozostałe na nich rowy i okopy, leje po pociskach artyleryjskich oraz miny. Spalone zabudowania, zniszczone drogi i mosty, brak siły pociągowej, bydła, trzody chlewnej oraz niezasianie oziminy utrudniały rozwój rolnictwa. Jednak w wyniku wysiłku mieszkańców wsi oraz wydatnej i systematycznie wzrastającej pomocy państwa, szybko odrobione zostały straty wojenne, dokonał się duży postęp w produkcji rolnej oraz wyraźnie zaznaczyły się procesy intensyfikacji rolnictwa w powiecie¹³.

Nowa polityka rolna państwa, przyjęta pod koniec 1948 r., dążyła do systematycznego uspołdzielczenia wsi w ramach trzech typów spółdzielni produkcyjnych: Zrzeszenia Uprawy Ziemi, Rolniczej Spółdzielni Wytwórczej i Rolniczego Zespołu Spółdzielczego. Już w marcu 1945 r. wytypowano do uspołdzielczenia wieś Czarnostów, gmina Karniewo, zapoczątkowując tym samym proces kolektywizacji w powiecie makowskim. Jednak uspołdzielczenie wsi nie cieszyło się powodzeniem na terenie powiatu, jak również w całym województwie warszawskim. Chłopi niechętnie przyjmowali idee propagandowe, związane z nowymi kierunkami polityki rolnej. Nie mniej jednak w czasie planu sześcioletniego (1950–1955) powstało kilka spółdzielni produkcyjnych w powiecie makowskim, m.in. w Ciepielewie, Czarnostowie, Perzanowie, Chełchach Kmiecych, Głódkach, Józefowie, Łukowie, Krzemieniu, Magnuszewie, Orzycu, Sikutach i Smrocku, ale gospodarka w nich znacznie odbiegała od przyjętych założeń¹⁴.

Nowe kierunki rozwoju w rolnictwie w znacznej mierze przyczyniły się do szybszego rozwoju produkcji rolnej zarówno w gospodarstwach indywidualnych, jaki i spółdzielczych. Przystąpiono także do szybszej elektryfikacji wsi. W 1955 r. w woj. warszawskim było zelektryfikowanych tylko 16 wsi, a już pod koniec 1968 r. liczba ta wzrosła do 8 033. Od 1957 r. rozpoczęto też stopniową mechanizację rolnictwa poprzez tworzenie kółek rolniczych, dysponujących systematycznie

¹² *Rozwój społeczno-gospodarczy powiatu Maków Mazowiecki 1945–1973*, Maków Mazowiecki 1974, s. 9.

¹³ Tamże, s. 10.

¹⁴ K. Dobrosielski, *Życie...*, s. 235–236.

wzrastającym parkiem maszynowo–traktorowym. Dużą rolę w tym zakresie odegrał Fundusz Rozwoju Rolnictwa¹⁵.

Ważnym zadaniem władz powiatowych i gminnych było zapewnienie ludności, przynajmniej w minimalnym stopniu, podstawowych artykułów spożywczych. Zniszczenia wojenne, brak mieszkań oraz permanentne niedożywienie doprowadzały do wycieńczenia organizmów i pojawienia się wielu chorób, m.in. duru brzuszego i czerwonki, co groziło wybuchem epidemii. Dodatkowo sytuacja stała się groźna z powodu braku lekarstw i opieki medycznej. Do marca 1945 r. w powiecie zanotowano 11 wypadków śmierci głodowej.

Problemu żywnościowego nie rozwiązywały doraźne przydziały produktów spożywczych i dotacje pieniężne przeznaczone na zakup ziarna. Miały go dostarczyć powiaty: pułtuski, przasnyski i ciechanowski, ale wywiązywały się z tego obowiązku bardzo opieszale. Sytuację dodatkowo pogarszał fakt, że jesienią 1944 r. zdołano obsiać oziminą zaledwie 30 % areалу. Natomiast do obsiania pozostałego areалу wiosną brakowało siły pociągowej, ziarna i ziemniaków. W tej sytuacji zapewnienie podstawowych warunków bytowych ludności wymagało od miejscowych władz dużej operatywności. Jednak ich możliwości były bardzo ograniczone. Wpływy ze świadczeń rzeczowych były niewielkie i nieregularne, jak również i przydziały z Wydziału Apropowizacji Urzędu Wojewódzkiego. Do 4 kwietnia 1945 r. w ramach pomocy dla powiatu makowskiego przydzielono tylko 10 ton mąki i 1,5 tony cukru. Rozdziałem przyznanych produktów zajął się Związek Samopomocy Chłopskiej¹⁶.

Dużą rolę w poprawie zaopatrzenia ludności miały odegrać świadczenia rzeczowe, które nałożono również na wieś makowską. Pomimo ogromnych zniszczeń chłopci do 1 września 1945 r. dostarczyli ponad 60 ton zboża (1 % wymiaru) i ponad 200 ton ziemniaków (20 % wymiaru) – co plasowało powiat wśród najlepszych w województwie. Jednak dostawy te nie wpłynęły wyraźnie na poprawę sytuacji żywnościowej w powiecie¹⁷. Trudności aprowizacyjne i mieszkaniowe oraz brak możliwości zaopatrzenia w artykuły pierwszej potrzeby były jedną z przyczyn migracji ludności i trudności kadrowych. Ludność pracująca otrzymywała zaopatrzenie według ogólnie obowiązujących w woj. warszawskim kart żywnościowych. Jak informował starosta makowski, duża liczba pracowników rezygnowała z powierzonych im stanowisk i szukała lepszych warunków bytowych.

Pomocy od państwa oczekiwali też mieszkańcy wsi pozbawieni wszelkiej zabudowy i środków do życia. Na wsi, jak podawał starosta makowski w piśmie z 3 grudnia 1945 r. do ministra aprowizacji i handlu, pomocy potrzebowało około 15 tys. osób, często przymierających głodem. Były to przeważnie rodziny, które po przejściu frontu wróciły do zniszczonych gospodarstw. Dotkliwie odczuwano brak

¹⁵ Tamże, s. 236.

¹⁶ APW, Warszawska Wojewódzka Rada Narodowa (dalej: WWRN), sygn. 35, Protokół nr 3 z posiedzenia Prezydium WWRN z dnia 4 IV 1945.

¹⁷ Z. Hemmerling, *Ruch...*, s. 259.

mięsa, tłuszczu, kaszy i mąki pszennej, co związane było ze zbyt małymi przydziałami instytucji nadrzędnych oraz wpływami ze świadczeń rzeczowych. W związku z tym władze powiatowe nie były w stanie samodzielnie rozwiązać problemu związanego z zaopatrzeniem ludności w żywność. Nie poprawiły też sytuacji organizowane od 15 grudnia 1945 r. do końca marca 1946 r. kuchnie polowe, dożywiające najbardziej potrzebujące osoby. Jeszcze w 1945 r. władze powiatowe zorganizowały przytułek dla sierot, ludzi starszych i kalekich oraz pozbawionych opieki i środków do życia, co chociaż w minimalnym stopniu poprawiło ich sytuację życiową. Rozpoczęły również swoją działalność komitety i komisje opieki społecznej¹⁸.

Zasadniczych zmian w aprowizacji ludności powiatu nie zapowiadały następne lata. Brak sprzężaju i ziarna siewnego uniemożliwiał zagospodarowanie nieuprawianej dotychczas ziemi. Ponadto odnowienie stanu pogłowia zwierząt hodowlanych wymagało czasu i znacznych nakładów. Dużą pomoc mieszkańcom powiatu makowskiego w zakresie pomocy lekarskiej i dożywiania dzieci okazał Duński Czerwony Krzyż, którego misja trwała od 1 maja 1945 r. do 1 czerwca 1948 r. Kierownikiem misji był doktor Grawernen, a sekcji „Ratujcie Dzieci” – Helga Kristofennsen. Dzięki wysiłkowi i nakładom misji po wyremontowaniu i odpowiednim przystosowaniu trzech budynków poniemieckich przy ul. Mickiewicza otwarto szpital na 50 łóżek. Organizatorami prac związanych z jego utworzeniem byli duńscy lekarze: Johannes Thyssen i Herbert Galvard. Szpital rozpoczął swoją działalność 1 maja 1946 roku¹⁹. W szpitalu pracowało 2 duńskich lekarzy i 10 pielęgniarek, wśród których 4 pochodziły z Danii. Misja dysponowała kilkoma samochodami terenowymi, które ułatwiały transport chorych do szpitala. Poza pomocą szpitalną Duńczycy udzielali też pomocy ambulatoryjnej w szkołach na terenie powiatu oraz przeprowadzali szczepienia przeciwgruźlicze BCG, dzięki którym zmniejszyła się w pewnym stopniu zachorowalność mieszkańców powiatu na tę chorobę²⁰. Dla upamiętnienia pobytu misji duńskiej w Makowie Mazowieckim w trakcie uroczystości pożegnalnej odsłonięto na budynku szpitalnym tablicę pamiątkową, a skwerowi w centrum miasta nadano nazwę – Skwer Duńskiego Czerwonego Krzyża²¹.

Wraz z wyzwoleniem przystąpiono do odbudowy zniszczeń, chociaż nie było to łatwe. Brak funduszy, materiałów budowlanych i środków transportu w głównej mierze uniemożliwiały podjęcie szerokiego zakresu robót. W związku z tym, że powiat makowski doznał ogromnych zniszczeń, został objęty planową akcją odbudowy terenów województwa, na którą państwo przeznaczyło poważne kwoty. W tym celu Utworzono Komitet Pomocy Powiatom Zniszczonym, który, poza

¹⁸ K. Dobrosielski, *Życie...*, s. 215.

¹⁹ *65 lat utworzenia szpitala przez misję Duńskiego Czerwonego Krzyża w Makowie Mazowieckim 1946–2011*, pod red. U. Grochowskiej, Maków Mazowiecki 2001, s. 12; D. Budelewski, P. Matejuk, *Służba zdrowia i opieka weterynaryjna w latach 1945–1989*, [w:] *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, pod red. R. Turkowskiego, t. II, Maków Mazowiecki- Pułtusk 2021, s. 257.

²⁰ Relacja Piotra Matejuka.

²¹ *65 lat...*, s. 18.

doraźnymi środkami w postaci aprowizacji, odzieży i medykamentów, miał na celu niesienie pomocy przez dłuższy okres czasu. Komitet ten projektował wybudowanie we wszystkich zniszczonych wsiach czteroizbowych baraków z rozebranych i przetransportowanych z Prus i Pomorza budowli poniemieckich, co nie zostało jednak w pełni zrealizowane. Poza tym chłopom mieszkającym na terenach zniszczonych umożliwiono korzystanie z kredytów państwowych. Na ten cel powiat makowski, jako najbardziej poszkodowany, otrzymał w Banku Rolnym kredyt w wysokości 3 mln 200 tys. złotych, co stanowiło 22,5 % ogólnego kredytu dla województwa warszawskiego. Była to jednak zbyt mała kwota, aby mogła wyraźnie wpłynąć na poprawę warunków mieszkaniowych ludności. Dodatkowo w celu zabezpieczenia odpowiednich sum już w maju 1945 r. utworzono w Makowie Komunalną Kasę Oszczędności. Pomimo dużego wysiłku społeczeństwa oraz nakładów finansowych w dalszym ciągu aż po lata 50. XX wieku duża część ludności powiatu makowskiego mieszkała w bunkrach i ziemiankach²².

Powiat makowski był powiatem o słabo rozwiniętym przemyśle. W okresie międzywojennym wszelką działalność produkcyjną i usługową prowadziły warsztaty rzemieślnicze. Podczas wojny zniszczonych zostało wiele warsztatów, a duża część rzemieślników zginęła. Natomiast ci, którzy przeżyli, w większości wyjechali na ziemie odzyskane.

Pierwsze lata powojenne nie przyniosły większych zmian w podstawowych kierunkach gospodarki. Nadal drobną wytwórczością zajmowały się zakłady prywatne i spółdzielnie, takie jak młyny, piekarnie i mleczarnie. Te ostatnie znajdowały się w Gąsewie i Karniewie. W 1949 r. w powiecie makowskim funkcjonowało 30 drobnych zakładów prywatnych, zatrudniających ok. 220 osób. Pierwsze zmiany w gospodarce odnotowano dopiero w okresie planu sześcioletniego, ale nie przyniósł on jednak większych zmian w strukturze zawodowej ludności.

W 1951 r. uruchomiono w Makowie Państwowy Ośrodek Maszynowy (POM), w którym znalazło zatrudnienie 19 pracowników. W 1954 r. w wyniku nowego podziału administracyjnego z powiatu ciechanowskiego przyłączono do powiatu makowskiego cukrownię „Krasiniec” i cegielnię w Węgrzynowie. W latach 1956–1960 nastąpił dalszy rozwój drobnego przemysłu, dzięki czemu liczba zakładów wzrosła do 69, a w związku z tym i zatrudnienie–1 482 osoby. Jednak dopiero w latach 60. XX wieku nastąpiły szybsze zmiany w przebudowie struktury gospodarczej²³.

Ważną rolę w gospodarce powiatu makowskiego odgrywał też handel i usługi. W okresie międzywojennym handel, z wyjątkiem Spółdzielni Spożywców „Jutrzenka”, znajdował się w rękach prywatnych. W latach powojennych sieć handlowa rozpoczynała swoją działalność w bardzo trudnych warunkach. Był to głównie handel prywatny z niewielkimi obrotami i asortymentem towarów. Jednak już w 1945 r. działalność rozpoczęła Spółdzielnia Spożywców „Społem” oraz spół-

²² APW, UWW, Wydział Odbudowy, sygn. 31, Protokół z posiedzenia Wojewódzkiego Komitetu Odbudowy z dnia 19 IX 1945 r.; K. Dobrosielski, *Życie...*, s. 216–218.

²³ *Rozwój społeczno-gospodarczy...*, s. 8–9.

dzielnie związane ze Związkiem „Samopomoc Chłopska”, które uruchomiły 7 sklepów spożywczych. W następnym roku otworzyły one jeszcze 11 punktów sprzedaży detalicznej. Szybki rozwój spółdzielczości wiejskiej doprowadził do powstania na przełomie lat 1947–1948 sklepów spółdzielczych we wszystkich gminach powiatu oraz Powiatowego Zarządu Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w Makowie Mazowieckim. Na terenie powiatu istniało już wówczas 21 spółdzielni, w tym 8 miejskich i 13 wiejskich. Ogółem pod koniec 1948 r. w powiecie działało 38 przedsiębiorstw handlowych, zatrudniających 160 pracowników. Zapoczątkowało to zdominowanie handlu prywatnego przez placówki społeczne. Pozwoliło to jednocześnie na ujednoczenie cen artykułów. Stopniowo rosły też obroty handlu uspołecznionego, które pod koniec 1948 r. wynosiły 30 mln zł, a na początku 1954 r. już ponad 91 mln zł. W powiecie istniało już 5 zakładów spółdzielczych, zatrudniających 359 pracowników²⁴.

Z handlem ściśle wiązały się usługi, świadczone ludności przez zakłady uspołecznione i prywatne. Wkrótce po zakończeniu wojny ich możliwości były bardzo ograniczone. Rozwijały się wtedy branże o starych tradycjach, jak drzewna, metalowa, spożywcza czy skórzana. Brakowało usług mechanicznych i budowlanych, które w tym okresie były bardzo pożądane. Z czasem rola usług sukcesywnie wzrastała, a punktów usługowych przybywało. Oprócz rzemiosła, które było przeważnie w rękach prywatnych, swoją działalność usługową rozwijały zakłady uspołecznione. Szczególną rolę odgrywał wówczas wspomniany już wcześniej Państwowy Ośrodek Maszynowy w Makowie, który posiadał swoje filie w Karniewie, Krasnosielcu i Płoniawach. Działało przy nim 15 gminnych ośrodków maszynowych, świadczących usługi w zakresie rolnictwa, typu wypożyczanie sprzętu czy remonty. Z czasem ich liczba stopniowo wzrastała i w 1955 r. było ich już 26. Podobną rolę w zakresie usług: mechanicznych, remontowo–budowlanych, krawieckich, szewskich i fryzjerskich spełniała założona w 1950 r. Powiatowa Spółdzielnia Pracy Usług Wielobranżowych „Zjednoczenie”. Od 1960 r. rozpoczął też swoją działalność Zakład Usług Radiowo–Telewizyjnych (ZURT)²⁵.

Tab. 2 Liczba zakładów rzemieślniczych w powiecie makowskim w latach 1945–1955

Branża	Liczba zakładów w roku		
	1945	1950	1955
Budowlana	1	31	54
Drzewna	2	40	42
Metalowa	21	92	87
Mineralna	-	2	2
Odzieżowo–włókiennicza	3	50	51
Przemysłowa	-	2	2

²⁴ K. Dobrosielski, *Życie...*, s. 242–243.

²⁵ Tamże, s. 244.

Spożywcza	25	88	22
Skórzana	17	91	66
Różna (fryzjerstwo, fotografika, itp.)	4	15	17
Razem	73	411	343

Źródło: Archiwum Towarzystwa Miłośników Ziemi Makowskiej, Struktura i stan rzemiosła w powiecie makowskim w latach 1945–1971.

Ważnym zadaniem władz administracyjnych była odbudowa miast i wsi powiatu makowskiego ze zniszczeń wojennych. W miastach brakowało sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, a większość domów legła w gruzach. W pierwszych latach powojennych nastąpiła szybka, choć często prowizoryczna odbudowa w ramach planowej i samorządnej akcji, prowadzonej przez ludność pozbawioną dachu nad głową. Mimo znacznych wysiłków ze strony państwa oraz całego społeczeństwa, akcja odbudowy przeciągała się. Powoli jednak zmieniało się oblicze miast i wsi powiatu makowskiego. W latach 50. XX wieku rozpoczęto prace nad budową sieci wodociągowej i kanalizacyjnej w Makowie, a następnie w Różanie. Ponadto systematycznie zwiększano nakłady na inwestycje²⁶.

Istotnym elementem w rozwoju gospodarczym regionu była rozbudowa komunikacji i transportu. Powiat makowski był jednym z niewielu powiatów pozbawionych kolei szerokotorowej. Podstawowym środkiem transportu był tabor samochodowy i kolej wąskotorowa, wybudowana podczas I wojny światowej przez Niemców²⁷.

Brak połączeń kolejowych był jednym z czynników wpływających na niewielkie inwestowanie z planu centralnego na terenie powiatu makowskiego. Szybszy rozwój komunikacji samochodowej datuje się od 1945 r. W 1946 r. Maków i powiat makowski zostały objęte siecią Państwowej Komunikacji Samochodowej, co przyniosło bezpośrednie połączenie z Warszawą, a także z innymi miastami powiatowymi. Jednak pełny rozwój sieci autobusowej i transportu samochodowego uzależniony był od ilości dróg bitych, a tych w powiecie makowskim było wówczas niewiele. Przeważały lokalne drogi gruntowe. Ogólna długość dróg państwowych o twardej nawierzchni wynosiła 159 km, zaś lokalnych zaledwie 35 km. Budowa nowych dróg i mostów wymagała czasu i dużych nakładów finansowych. Powoli jednak odrabiano zaległości w infrastrukturze drogowej. W głównej mierze położono nacisk na odbudowę dróg i poprawę ich nawierzchni. Ważną rolę odegrał tu fundusz gromadzki oraz czyny społeczne, zwłaszcza po 1956 r., kiedy to rocznie budowano od 25 do 30 km dróg lokalnych²⁸.

²⁶ Tamże, s. 245–246.

²⁷ *Wspomnienie o makowskiej ciuchci*, makowonline.pl (dostęp: 05.10.2022 r.); *Mławska Kolej Dojazdowa*, <https://pl.wikipedia.org> (dostęp: 05.10.2022 r.).

²⁸ Archiwum Towarzystwa Miłośników Ziemi Makowskiej, Informacja o realizacji programu wyborczego powiatu Maków Mazowiecki za lata 1956–1968.

Ważnym elementem w życiu społeczeństwa była opieka medyczna i socjalna. W okresie międzywojennym sytuacja w służbie zdrowia na terenie powiatu makowskiego nie wyglądała najlepiej. Dlatego też zaraz po wyzwoleniu w 1945 r. utworzono pierwsze ośrodki zdrowia w Makowie, Różanie i Krasnosielcu. Od 1 maja 1945 r., jak już wcześniej wspomniano, rozpoczął swoją działalność szpital w Makowie. Niedługo później otwarto też punkt felczerski w Krasiną. W latach 50. XX wieku nastąpił dalszy rozwój placówek służby zdrowia. Powstała wtedy Powiatowa Stacja Pogotowia Ratunkowego (1953), Powiatowa Kolumna Sanitarna, punkty felczerskie w Czarnostowie, Czerwoncu, Gąsowie, Rzewniu i Szelkowie oraz dwie izby porodowe przy ośrodkach zdrowia w Różanie i Krasnosielcu. Rozbudowano również do czterech oddziałów szpital w Makowie²⁹.

Już w styczniu 1945 r. w powiecie makowskim rozpoczęto nauczanie. Uruchomiono 53 szkoły podstawowe zatrudniające 119 nauczycieli. Ogółem w szkołach uczyło się 7 119 uczniów. Nowoutworzone szkoły mieściły się w prymitywnych budynkach i pozbawione były sprzętu i pomocy naukowych. Kadra nauczycielska składała się w większości z niewykwalifikowanych nauczycieli. Dominowały wówczas szkoły z jednym nauczycielem (28). Do 1 września 1945 r. nauczyciele nie otrzymywali wynagrodzenia i utrzymywani byli przez rodziców posyłających swoje dzieci do szkoły. W roku szkolnym 1945/1946 liczba szkół zwiększyła się już do 68, w których 9 570 uczniów naucało 155 nauczycieli³⁰.

Wraz z rozwojem szkolnictwa podstawowego rozwijało się stopniowo szkolnictwo średnie. Już w 1945 r. rozpoczęło działalność czteroletnie gimnazjum w Karniewie, dające wykształcenie w zakresie tzw. małej matury. Jego dyrektorem był Jan Makówka, który pełnił tę funkcję do 1950 r, tj. do czasu jego rozwiązania. W tym samym czasie działało gimnazjum księży salezjanów w Jaciążku. Obok gimnazjum prowadzili oni też szkołę zawodową, której absolwenci uzyskiwali tytuł czeladnika. W 1945 r. rozpoczęło również działalność gimnazjum i liceum ogólnokształcące w Krasnosielcu. W 1953 r. otwarto w Różanie Państwowe Liceum Pedagogiczne, którego zadaniem było wykształcenie kadry nauczycielskiej dla szkół podstawowych. Po kilku latach istnienia przekształcono je w technikum i zasadniczą szkołę zawodową o profilu rolniczym³¹. W tym miejscu należy podkreślić, że dużym osiągnięciem makowskiej oświaty w pierwszym latach powojennych było zlikwidowanie analfabetyzmu jako zjawiska społecznego. Systematycznie poprawiały się też warunki lokalowe szkół, dzięki szybkiej odbudowie zniszczonych budynków i budowie nowych.

Wraz z rozwojem oświaty rozwijała się także makowska kultura. Placówką kulturalną, która najwcześniej rozpoczęła swoją działalność była biblioteka miejska. Już w maju 1946 r. rozpoczęto akcję zbiórki książek, dzięki której zebrano 462

²⁹ D. Budelewski, P. Matejuk, *Służba...*, s. 258–259.

³⁰ *Rozwój społeczno-gospodarczy...*, s. 18–19.

³¹ K. Dobrosielski, *Życie...*, s. 253–254; J. Kijowski, *Wybrane zagadnienia z dziejów Różana i okolic po II wojnie światowej*, [w:] *Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków*, pod red. D. Budelewskiego, K. Kruszewskiego, Różan 2016, s.78.

woluminy. 1 września 1946 r. otwarto w Makowie Powiatową Bibliotekę Publiczną, której kierowniczką została nauczycielka Irena Dębniak. Początkowo biblioteka mieściła się w bloku przy ul. Stalina (obecnie ul. Mickiewicza). Pod koniec 1947 r. księgozbiór biblioteki liczył już 1 060 woluminów³².

W kwietniu 1949 r. przy Radzie Miejskiej w Makowie Mazowieckim utworzono Miejską Bibliotekę Publiczną z własnym księgozbiorem (834 tomy) oraz inwentarzem otrzymanym z Warszawy. Jej zadaniem była obsługa czytelników miasta Makowa i odciążenie tym samym Powiatowej Biblioteki Publicznej. Pierwszym kierownikiem nowej biblioteki została Maria Just³³. W lipcu 1947 r., pomimo skromnego księgozbioru, otwarto gminną bibliotekę w Sypniewie, w następnym roku w Czerwoncu, Różanie i Szelkowie, a w 1949 r. w Karniewie, Krasnosielcu, Młynarzach, Płoniawach i Rzewniu. Pod koniec 1949 r. w powiecie makowskim obok 11 bibliotek działało także już 19 punktów bibliotecznych, co pozwoliło objąć akcją czytelniczą mieszkańców całego powiatu. W istotny sposób wpłynęło to na popularyzację książki i podniesienie poziomu kulturalnego wsi³⁴. Dzięki staraniom władz powiatowych w latach 50. XX wieku wyraźnie rozszerzono sieć biblioteczną. W styczniu 1955 r. Miejską Bibliotekę Publiczną włączono do Biblioteki Powiatowej, przy której w 1958 r. otwarto czytelnię. 27 kwietnia 1959 r. podczas ogromnego pożaru w Młynarzach całkowicie spłonęła biblioteka, w której znajdowało się wówczas 4 tys. woluminów³⁵.

Po zakończeniu II wojny światowej wraz z odradzającym się życiem w Makowie wróciło także kino, początkowo jako objazdowe. Filmy wyświetlano w ciasnym korytarzu dawnej szkoły powszechnej na Bazarze. W związku z brakiem siedzeń seanse oglądano na stojąco, ale nikomu to nie przeszkadzało. Jednym z pierwszych wyświetlanych filmów były „Zakazane piosenki” z 1947 roku. Pierwsze stałe kino otwarto 1 maja 1951 r. przy rynku w kamienicy należącej do rodziny Ciaków. Otrzymało ono nazwę „Przyszłość”, a jego kierownikiem został Jan Otlowski. Wyświetlano wówczas w nim głównie radzieckie filmy propagandowe, ale i tak cieszyły się one dużym powodzeniem. Pierwszy polski film w kolorze pt. „Przygoda na Mariensztacie” makowianie obejrzeli w 1953 r. Kiedy w domu Ciaków rozpoczął się remont, kino przeniesiono do sali konferencyjnej w budynku Miejskiej Rady Narodowej (obecnie czytelnia Miejskiej Biblioteki Publicznej), a następnie do sali konferencyjnej Komitetu Powiatowego PZPR (dzisiejsze starostwo). W końcu kino przeniesiono do „Stodoły”, czyli baru Straży Pożarnej. Liczyło ono wtedy ponad 100 miejsc, ale dla wielkiej polskiej epepei „Krzyżacy”

³² Kronika Miejskiej Biblioteki Publicznej w Makowie Mazowieckim.

³³ *Powstanie i działalność Biblioteki Miejskiej w Makowie Mazowieckim*, „Express Makowski” 1996, nr 6, s. 4.

³⁴ K. Dobrosielski, *Życie...*, s. 255.

³⁵ Kronika Gminnej Biblioteki Publicznej w Młynarzach.

było to za mało. Film wyświetlono w plenerze na boisku, a obejrzały go tłumy mieszkańców z miasta i pobliskich okolic³⁶.

W pierwszym okresie po zakończeniu wojny sport zorganizowany zarówno w Makowie, jak i w powiecie makowskim, nie istniał. Wraz z upływem czasu i stopniową stabilizacją sytuacji w państwie zaczęła rozwijać się na tym terenie kultura fizyczna. Ważną rolę w upowszechnianiu sportu odgrywały w tym czasie szkoły, które były kolebkami życia kulturalno-oświatowego, zarówno w mieście, jak i na terenach wiejskich. W latach 50. XX wieku zwiększający się ruch sportowy ujęto w ramy zespołów sportowych, w których głównymi dyscyplinami były: piłka nożna, piłka siatkowa i lekkoatletyka³⁷.

W powiecie makowskim pierwszą powojenną organizacją zajmującą się m.in. sportem była Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (OM TUR) Maków Mazowiecki, założona w 1947 r. i działająca pod patronatem Polskiej Partii Socjalistycznej. Niestety, prowadziła ona swoją działalność tylko do 1948 r.³⁸.

W 1957 r. na terenie Makowa powstał Milicyjny Klub Sportowy „Gwardia” oraz Ludowy Zespół Sportowy „Bazar” działający przy Państwowym Gospodarstwie Rolnym. W wyniku zabiegów działaczy sportowych w latach 60. XX w. wybudowano w Makowie kąpielisko o odpowiednich wymiarach basenu sportowego, boisko do piłki nożnej, plac zabaw i gier oraz korty tenisowe. Rozbudowano również stanicę wodną PTTK z pełnym zagospodarowaniem terenu³⁹.

Pomyślna odbudowa i stopniowy rozwój społeczno-gospodarczy powiatu makowskiego w pierwszych latach powojennych pozwolił na wydzwignięcie się z poważnego zacofania i dał nadzieję na lepszą przyszłość.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych.

Biuro Prezydialne KRN, sygn. 45.

Archiwum Państwowe w Warszawie.

Protokoły sesji Wojewódzkiej Rady Narodowej, 1945, sygn. 1.

³⁶ K. Olzacka, *Historia kina w Makowie* (opracowanie na podstawie zebranych relacji pracowników kina); E. Sitarek, *Monografia kina „Mazowsze” w Makowie Mazowieckim*, Ciechanów 2003, s. 3.

³⁷ *Zrzeszenia LZS–sport, rekreacja i turystyka*, „Sport dla Wszystkich” 1999, nr 4, s. 27.

³⁸ Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusku (dalej: APW-P), Starostwo Powiatowe w Makowie Mazowieckim, sygn. 42, k. 21–22.

³⁹ G. Falba, *Powstanie i rozwój klubów sportowych w Makowie Mazowieckim w latach 1965–2008* (praca magisterska), Warszawa 2009, s. 20; *Kronika sportu powiatu makowskiego. Ocalić od zapomnienia*, pod red. J. M. Rzepki, t. II, Maków Mazowiecki 2016, s. 10.

Urząd Wojewódzki Warszawski. Wydział Odbudowy, sygn. 31.
Urząd Wojewódzki Warszawski. Wydział Odszkodowań Wojennych, sygn. 24.
Urząd Wojewódzki Warszawski. Wydział Odbudowy, sygn. 75.
Warszawska Wojewódzka Rada Narodowa, sygn. 35.
Wojewódzka Rada Narodowa 1945, sygn. 3.
Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusk.
Starostwo Powiatowe w Makowie Mazowieckim, sygn. 42.
Archiwum Towarzystwa Miłośników Ziemi Makowskiej.

Źródła drukowane, elektroniczne, relacje

Kronika Gminnej Biblioteki Publicznej w Młynarzach.
Kronika Miejskiej Biblioteki Publicznej w Makowie Mazowieckim.
Mławska Kolej Dojazdowa, <https://pl.wikipedia.org> (dostęp: 05.10.2022 r.).
Relacja Piotra Matejuka.
Wspomnienie o makowskiej ciuchci, makowonline.pl (dostęp: 05.10. 2022 r.).

Prasa

„Express Makowski” 1996, nr 6.
„Sport dla Wszystkich” 1999, nr 4.

Opracowania

65 lat utworzenia szpitala przez misję Duńskiego Czerwonego Krzyża w Makowie Mazowieckim 1946–2011, pod red. U. Grochowskiej, Maków Mazowiecki 2001.

Budelewski D., Matejuk P., *Służba zdrowia i opieka weterynaryjna w latach 1945–1989*, [w:] *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, pod red. R. Turkowskiego, t. II, Maków Mazowiecki- Pułtusk 2021.

Dobrosielski K., *Życie społeczno-gospodarcze i polityczne powiatu makowskiego w latach 1945–1975*, [w:] *Maków Mazowiecki i ziemia makowska*, pod red. A. Słoniowej, Warszawa 1984.

Dolata B., *Wyzwolenie Polski 1944–1945*, Warszawa 1974.

Falba G., *Powstanie i rozwój klubów sportowych w Makowie Mazowieckim w latach 1965–2008* (praca magisterska), Warszawa 2009.

Hemmerling Z., *Ruch ludowy w woj. warszawskim w Polsce Ludowej*, [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, Warszawa 1975.

Kijowski J., *Wybrane zagadnienia z dziejów Różana i okolic po II wojnie światowej*, [w:] *Różan i ziemia różańska na przestrzeni wieków*, pod red. D. Budelewskiego, K. Kruszewskiego, Różan 2016.

Kronika sportu powiatu makowskiego. Ocalić od zapomnienia, pod red. J. M. Rzepki, t. II, Maków Mazowiecki 2016.

Olzacka K., *Historia kina w Makowie* (opracowanie na podstawie zebranych relacji pracowników kina).

Rozwój społeczno-gospodarczy powiatu Maków Mazowiecki 1945–1973, Maków Mazowiecki 1974.

Sitarek E., *Monografia kina „Mazowsze” w Makowie Mazowieckim*, Ciechanów 2003.

Sobczak K., *Wyzwolenie Mazowsza przez Armię Radziecką i Ludowe Wojsko Polskie 1944–1945*, „Rocznik Mazowiecki” 1967, t. 1.

Województwo warszawskie w liczbach 1918–1958, Warszawa 1959.

Streszczenie

Wyzwolenie powiatu makowskiego rozpoczęło nowy okres w jego historii, okres odbudowy i rozwoju społeczno-gospodarczego. Powiat makowski należał do najbardziej zniszczonych powiatów w województwie warszawskim. Wraz z wyzwoleniem powiatu rozpoczął się proces odbudowy i organizacji organów władz samorządowych. W wyniku dużego wysiłku mieszkańców wsi oraz wyraźnej pomocy państwa szybko odrobione zostały straty wojenne i dokonał się duży postęp w produkcji rolnej. Stopniowo zwiększała się liczba mniejszych zakładów przemysłowych i usługowych oraz spółdzielni spożywczych. Powoli odrabiano też zaległości w infrastrukturze drogowej. W ramach opieki medycznej utworzono ośrodki zdrowia i punkty felczerskie oraz otwarto szpital w Makowie. W celu likwidacji analfabetyzmu przystąpiono do stworzenia sieci szkół podstawowych i średnich. Wraz z rozwojem oświaty rozwijała się też makowska kultura i sport.

Summary

The liberation of the Maków Mazowiecki district began a new period in its history – it was the period of reconstruction and the socio-economic development. The Maków Mazowiecki county was one of the most damaged counties in the Warsaw province. The liberation of this county caused its great rebuilt and the reconstruction process as well as the reconstruction of the local government authorities. The war losses were rebuilt soon as a result of the great efforts of the inhabitants, villagers and the state aid. A large increase in agricultural production also took place. The number of smaller industrial plants, service establishments and food cooperatives gradually increased. The backlog in road infrastructure was also being made up slowly. The health and felting centers have been established as well as the hospital in Maków Mazowiecki. In order to eliminate illiteracy, the network of primary and secondary schools were set up. Along with the development of education in Maków Mazowiecki district, also culture and sport highly developed in this area.

Słowa kluczowe: zniszczenia wojenne, odbudowa, rozwój.

Key words: war damage, reconstruction, development.